

ототожнювали з образом матері-годувальниці. У колядці, опублікованій під літерою Ж (№48), акцент зроблено на християнській космогонії, яка починається від “Шестоднева” (Книга Буття) і завершується розповіддю “Апокаліпсиса” про вічне Нове небо і Нову землю. Обидві колядки відображають давню традицію складати космогонічні загадки про сотворіння світу й людини, про основні елементи космосу тощо⁴⁸. У колядці “Оранє на пшеницю” (№79) є вислови: “Сам Господь божий волики гонит, / Свєта Пречиста їстоньки носит” або “поли сам Христос оре, / А святий Петро волики гонит, / А Пречиста Дїва їстоньки носит”, або “Ходить Господь Бог по обороньці, / Парує волоньки я в три плугоньки” і тому подібне. Все це засвідчувало цілковите прийняття другої іпостасі Святої Трійці – Сина Божого – як правдивого Господа, але значно більшою мірою – як звичайної людини. У таких текстах відчувається язичницьке світовідчуття і міфологічне мислення автора колядки, який прагне асимілювати християнський іконостас з усіма його історичними персоналіями, зробивши послідовників Христа (і самого Христа, і все його оточення) учасниками сакрального містерійного дійства, спрямованого на освячення Природи. В цьому ж аспекті розглядаємо повідомлення колядки про те, що “Посїяв Господь ярого жита, / Злоте зеренце, злоте стебелце” (№81 Б), що господар дивиться у двір, а там Господь ходить по подвір’ю, даючи лад корівкам, воликам, коникам, овечкам, бджілонькам і всяким набуткам, що лежать по коморах (№83).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що розгляд текстів української народної поезії, в яких Свята Трійця і символічне число *три* відіграють роль специфічного художнього засобу, цією розвідкою не вичерпується. Але на підставі проаналізованих вище текстів можна стверджувати, що українська народна співана поезія віддзеркалює складний процес формування народного двовір’я, а також зародження такого явища, як “народне богослов’я”, яке жилося християнською літературою і було специфічним творчим продовженням традиційного церковного богослов’я. Тексти язичницьких обрядових пісень поступово сповнювалися євангельськими образами, символами та алюзіями, а нові пісні християнської тематики часто оброблялися в дусі народного двовір’я, з чого поставали високопоетичні образи і композиції, які підлягають різноплановим тлумаченням на літературному, богословському та філософському рівні.

⁴⁸ Див. про це: Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов. – С. 13.

Микола Дмитренко

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ДОСЛІДНИК ФОЛЬКЛОРУ

Світогляд, суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, його наукова діяльність у галузі історії, літературознавства, публіцистики хоч і не вичерпно, проте достатньо з’ясовані. Що ж до висвітлення та оцінки фольклористичної спадщини М. Драгоманова, то на часі потреба перегляду й актуалізації теоретичних положень вченого, визначення його ролі та місця в історії української фольклористики другої половини ХІХ ст.

М. Драгоманов розпочав свою фольклористичну діяльність із записування та укладання збірок фольклору. Вже наприкінці 1860-х років мав їх декілька. На той час він, володіючи кількома мовами, не лише багато перечитав художньої,

наукової літератури, зокрема, праці зарубіжних учених-позитивістів О. Конта, Г. Спенсера, П. Прудона, І. Тена, Т. Бенфея, а й побував за кордоном (у Берліні, Відні, Празі, Кракові), 1870 року захистив магістерську дисертацію “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”. Взагалі молодий учений глибоко усвідомлював доконечну необхідність фундаментальної підготовки для нового етапу розвитку наукових студій у галузі фольклористики, української літератури, суспільно-політичної публіцистики. У листі до Мелітона Бучинського від 26 листопада 1871 р. він наголошував, що українська творча еліта буде спроможна розв’язувати високі завдання лише після здійснення обов’язкових попередніх культурно-освітніх і наукових заходів: “...Поки не вправимось з підготовчою роботою, т.є. учено-видавательною, поки не видамо уповні усіх творів народної речі, усіх пам’яток старої літератури нашої та не зведемо словаря і граматики на чисто народній підставі, про літературу нову і публіцистику нам нічого й думати”¹.

Отже, до теоретичної праці в галузі фольклористики М. Драгоманов був блискуче підготовлений. Закономірно, що саме І. Франко, познайомившись із М. Драгомановим у 1875 р., згодом так високо відзначив його безпосередній вплив на формування великої когорти збирачів фольклору в Галичині. “Незвичайно критичний ум, фаховий історик з широкою європейською освітою, він вніс у студіювання етнографічного матеріалу строгий історичний метод, гостро виступив проти дилетантства і міфологічних апріорних фантазувань, жадаючи порівняння студій і докладного відрізнення в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що повстало на власнім ґрунті. Епоху творило тут видання українських історичних пісень, dokonane ним на спілку з Антоновичем (2 т. 1873—74 р.), а також його виступ на київському археологічному з’їзді 1874 р. з показом, як мандрували деякі новелістичні та пісенні сюжети з заходу на схід, а на російській території з полудня на північ”², — так писав І. Франко 1900 року.

Значну фольклористичну спадщину М. Драгоманова можна розподілити на декілька частин: теоретичну (дослідження фольклору), критичну (рецензії, відгуки, огляди), принагідну (фрагменти в інших працях — з історії, літературознавства, публіцистики, а також у багатющому епістолярії) та публікацію першоджерельних матеріалів усної народної творчості.

Важливо підкреслити, що М. Драгоманов ще змолоду усвідомлював особливість українського національного руху — слабкий науковий ґрунт, вивчення “археологічної народності”, історичної минувшини, загалом старожитностей рідного народу. Не відкидаючи таких просвітницько-культурницьких підходів, М. Драгоманов наполягав на новизні, пошукові ідей соціального прогресу — свободи особистості, свободи нації, свободи держави (хай і в межах всеслов’янської федерації). Тому навіть у дослідженні фольклору вчений був новатором, будителем і просвітителем. Йому було недостатньо досліджувати, скажімо, просто народні пісні, лірику чи епос; важливо було показати духовне устремління народу вгору, до світлих ідеалів. Тому з’являлися під його пером терміни “політичні пісні”, “нові пісні про громадські справи”, “пісні про звільнення селян” тощо.

У “Чудацьких думках про українську національну справу” М. Драгоманов, дбаючи про розвиток науки, літератури і загалом українського суспільства, переконливо писав, що “наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки pomoже.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877 /Зладив М.Павлик. – Львів, 1910. – С. 62–63.

² Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд. О.І. Дей.– К., 1955.– С. 238–239.

Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо, власне, опиратися на науку нову, вірнішу?”³. І далі, говорячи про багатство українського фольклору, також полемізував із тими, хто стоїть на застарілих позиціях замилювання старовиною й не бачить в усній творчості не тільки прогресивних, а й віджилих явищ. Наше мужицьке життя, зазначав М. Драгоманов, “породило усну словесність, подібну котрій, може, й не знайдеш в освічених сторонах Європи... Так і то треба було, щоб до нас дійшов демократичний рух Європи XVIII–XIX ст., щоб наші письменні люди довідались про ту нашу мужицьку словесність і вирятували хоч частину її від безслідної смерті. На лихо, наші народовці зле зрозуміли європейський демократичний рух, котрий привів нашу громаду до пошани простонародної словесності, перемішали його з примусовим національством і через те не можуть собі дати ладу ні в усій історії нашого письменства, ні навіть з тим, як їм бути з нашою простонародною словесністю, через що, між іншим, стали думати, що одної її досить для основи всього письменства, і в самій цій словесності не розличили живих, спосібних до поступу ознак і думок від мертвих і противних поступові”.⁴

У галузі фольклористики та етнографії М. Драгоманов написав понад півсотні праць. До основних належать: “Україна в її словесності” (1870), “Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова” (Т. 1.— К., 1874; Т. 2.— 1876), “Етнографічні студії в Києві” (1874), “Відгук лицарської поезії в українських народних піснях. Пісні про “Королевича” (1875), велика збірка народної прози “Малорусские народные предания и рассказы” (1876), “Студії народної словесності в Великій і Малій Русі” (1876), монографія “Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)” (Женева, 1881), “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами” (Т.1. — Женева, 1883; Т. 2. — 1885), “З історії вірші на Україні” (1886), “Байка Богдана Хмельницького” (1886), “Турецькі анекдоти в українській народній словесності” (1886), “Українські пісні про волю селян” (1887), “Шолудивий Буняк в українських народних оповіданнях” (1887), “Етнографія Слов’янщини”, “Науковий метод в етнографії” (1888), “Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській пісні)” (1888), “Побожні легенди болгар” (1888), “Слов’янські оповідання про пожертвування власної дитини” (1889), “Слов’янські варіанти одної євангельської легенди” (1890), “Для починаючих фольклористів на Україні” (1891), “Псування українських народних пісень” (1893), “Наукові методи проф. М. Сумцова” (1894) та ін.

Найповніше зібрання фольклористичних розвідок та статей ученого підготував до друку й опублікував накладом Наукового товариства імені Шевченка у Львові М. Павлик: це чотири томи зі спільною назвою “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство” (Т. 1. — 1899; Т. 2. — 1900; Т. 3. — 1906; Т. 4. — 1907).

Ще й досі тривають дискусії щодо визначення наукового методу М. Драгоманова-фольклориста. Більшість дослідників вважають: учений сповідував порівняльно-історичний метод із застосуванням різних теоретичних підходів до аналізу фольклорного матеріалу, проте переважання теорії запозичень над іншими досить помітне. Здається, останнього слова в наукових суперечках ще не сказано,

³ Драгоманов М.П. Вибране /Упоряд. та автор історично-біографічного нарису Р.Міщук. — К., 1991. — С.475.

⁴ Там само.— С. 488.

бо, зрештою, не опублікована вся драгомановська фольклористична спадщина. Але думка дослідників, котрі більш-менш вільно могли читати його праці й писати про них, загалом схиляється до “синтетичної теорії” (синтезу декількох теорій), а не, скажімо, теорії запозичень, на чому однозначно педалювала радянська фольклористика. Щоправда, ще в кінці XIX — на поч. XX ст. В. Горленко, І. Франко, Б. Грінченко, М. Сумцов та ін. відзначали хибність деяких положень М. Драгоманова внаслідок надуживання компаративістськими прийомами, прагненням через теорію запозичень віднайти у фольклорному середовищі серед багатьох варіантів “першовзір”.

О. Огоновський у своїй “Історії літератури рускої” (1894) подає “новий погляд Драгоманова на народну словесність”, висловлений у листі Драгоманова до нього від 8 (20) квітня 1894 р.: “З поводу моїх порівнюючих студій, щоб уменшити непорозуміння, котрі були вже і в критиків, мушу сказати взагалі таке: Я ділю нашу народну словесність на 1. Національну і 2. Інтернаціональну, або бродячу (*wandernde Geschichten*). Майже всі пісні наші вважаю за національні — окрім невеличкого числа (20—30 тем) балад про пригоди незвичайні (кровозмішка, отрута невістки, сина, дочки, убивство жінки або коханої і т.д.)... Сих балад треба зовсім не брати за матеріал для характеристики життя народу, бо вони співаються єдино задля свого мельодрамазму. Більша частина прози в нашій словесності народній належить до історій інтернаціональних. Джерело їх я не вивожу непременно з Індії, як Бенфей, але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдеїв, іранців, індійців, китайців, жидів, греків, — менша частина скомпонована була в середні віки талмудистами, християнами, магометанцями. Сі теми через життя святих, апокрифи всякого сорту, а також усною дорогою зайшли до нашого народу то через західну, то через східну границю, то од моря. Порівнюючий дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідити її дороги, показати, як вона перемінювалась по дорозі, і нарешті показати національні одміни варіантів. Для того всього дослід мусить звернути увагу не лишень на боки, згідні в варіантах, але й на їх одміни, і, доходячи до першого джерела, мусить звертати увагу на відповідність ознаків его до географічних і історичних обставин певної країни, і тоді лишень фіксувати первообраз в звісну країну і добу, коли та відповідність очевидна. Такий метод я зв у п о р і в н я ю ч о — і с т о р и ч н и м і думаю, що лишень після подрібного досліду таким методом словесності народної вона може стати безпохібним матеріалом для характеристики національностей”⁵.

М. Сумцов відреагував на цю позицію М. Драгоманова так: не можна згодитись із його трохи хибним порівняльним методом, бо дуже часто перші джерела лишаються поза межами наукового знання й ховаються в безодні надзвичайно далекої старовини. Відома річ, пише далі М. Сумцов, що “небіжчик іноді в своїх дуже далеких мандрівках до старих культурних народів губив перші стежки, так що Україна не поспівала за Індіями та Єгиптами”; в останні роки життя Драгоманов “часом занадто розкидався думками по всьому світу і, надзвичайно поширюючи порівняння, іноді плувався поміж різними літературними та етнографічними шляхами і кидався задарма в гострі суперечки і в даремні осуди. Але в ґрунті його думка про перевагу поезії над прозою справедлива...”⁶.

Отже, пошуки єдиного “першого” твору та ще й поза етнонаціональними межами призводили М. Драгоманова до методологічної хиби. Можна вести мову про

⁵ Огоновський О. Історія літератури рускої. — Львів, 1894. — Ч. 4. — С. 315–316.

⁶ Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова.— Х., 1910. — С. 5–6.

“першовзір” авторського твору за умови, що цей твір має чимало варіантів та увійшов до фольклорної традиції, а шукати “першовзір” у фольклорі — марна справа⁷.

З другого боку, М. Драгоманов глибоко усвідомлював варіантну природу фольклору (особливо пісенного), відзначав, як і О. Потебня, потребу в записуванні та дослідженні усіх наявних варіантів уснопоетичних творів: “Для історичних же і порівняльних студій народної словесності треба якнайбільше варіантів одних і тих самих пісень, бо іноді два три вірші і навіть два-три слова, що збереглися в яким-небудь варіанті, дають змогу судити як про епоху, до котрої йде пісня, так і про зв’язок пісні з якими-небудь чужосторонніми”.⁸ У статті “Відгук лицарської поезії в українських народних піснях” він уточнив, що надзвичайно важливо, крім тексту, записувати й мелодії пісень. Зібравши якнайбільше варіантів пісень (і при тому по змозі з музичними мотивами, бо й вони служать за матеріал, щоб вирішити питання про переймання пісень), можна буде, на думку вченого, “ясно судити про ступінь і розміри стичности України з західними народами, про ту роль культурного посередника межі північно-східною Росією і південно-західною Європою, яка грала давніше Києво-Галицька Русь і яка в певній мірі жде її в будущині”⁹.

Щодо пісенного матеріалу, то за своїм характером найбільш схильна до міграції, на думку М. Драгоманова, балада. Очевидно, ліричний мотив, що існує сам по собі в багатьох народних традиціях як явище типове, менш підвладний запозиченням, адже в перейманні просто нема потреби. Інша справа з сюжетами. Наявність у баладі як жанрі сюжету засвідчує факт винятковості, прив’язаний до конкретно-локальних умов. У статті “Відгук лицарської поезії в українських піснях”, говорячи про поширення баладного сюжету між слов’янськими та західноєвропейськими народами, вчений відзначав закономірні властивості “приспосовання” відомого сюжету до місцевих національних умов, до наповнення його новими реаліями життя, своєрідної “обробки психологічного боку предмета”. М. Драгоманов у цій праці згадав про три різні теорії, завдяки яким можна виявляти схожі мотиви й сюжети в казках і піснях різних народів: теорія самозародження сюжетів; теорія міфологічно-арійська; теорія запозичень. Проте дослідник заявив найбільшу схильність до останньої, до “порівняльного методу”.

Проте ця перебільшена схильність молодого вченого в один із моментів зазнала певного фіаско, про що засвідчив виголошений ним 5 серпня 1874 р. в Києві під час Третього археологічного з’їзду реферат на тему кровосуміші в народних піснях (“Слов’янські переробки Едіпової історії”). Занадто захопившись “впливологією”, М. Драгоманов захопився про неоригінальність українських (та й загалом слов’янських) пісень, їхню залежність від західноєвропейських та книжних джерел тощо. Доповідач виходив із широкого методологічного погляду: “Народня словесність уважається за одно з найбагатших жерел до студій життя й характеру народу. Але певним жерелом такого роду народня поезія стане аж тоді, коли буде простудійована з підмогою відповідних метод, — історичної та

⁷ Див.: *Мишанич С.* Фольклористична спадщина М. Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства // Штрихи до портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. праць / Відп. ред. Р. С. Мішук. — К., 1991. — С. 148.

⁸ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. — Т. 1. — Львів, 1899. — С. 55. Пор.: *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. — Х., 1905. — С. 143–144; *Потебня А. А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен. — Т. 2. Колядки и щедровки. — Варшава, 1887. — С. 28.

⁹ Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 1. — С. 87. Посилаючись далі на це видання, том і сторінку зазначаємо в тексті.

порівняної. Народню поезію можна прирівняти до верстов земної кори: кожда епоха, різнородні впливи сусідніх народів полишили на ній свої сліди, не розгрупувавши яких не можна користуватися народньою словесністю jako матеріалом до характеристики народнього побуту ані в минулому, ані в теперішньому” (4, 143).

В обговоренні доповіді М. Драгоманова взяли участь М. Костомаров, Є. Барсов, М. Петров, О. Міллер, В. Яковлев. Вчені спростували необережні та скороспішні висновки. Так, М. Костомаров зауважив, що між піснями про кровосумішку сина з матір'ю та брата із сестрою нема нічого спільного, що взагалі в українських піснях про кровосумішку нема ніяких слідів книжного впливу. Є. Барсов заявив, що писане джерело пісень про кровосумішника усуває будь-яку можливість здогаду про поширення їх із півдня на північ — навіть у тому випадку, якщо допустити, що українські пісні виникли під впливом південних або західних слов'ян. М. Петров та О. Міллер говорили про міфологічне підґрунтя деяких легенд і обрядових зразків, що їх не врахував доповідач. М. Драгоманов був змушений визнати, що “він зовсім не хотів пояснити, як розпросторилися з півдня на північ оповідання про кровосумішника, а бажав лише вказати на м о ж л и в і с т ь переходу одної з пісень...” (4, 141–142).

Згодом методика застосування теорії запозичень, загалом логіку компаративістських підходів до аналізу національної уснопоетичної епічної традиції М. Драгоманов розкрив повніше (без того бездоказового “ймовірного переходу”, що не вписувався в межі науково-об'єктивного аналізу): “Такий дослід, на нашу думку, тепер нагло потрібний. Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної величини променів: у крузі руським (велико-біло-малоруським), у крузі слов'янським, у крузі арійським, загальнолюдським, нарешті, в кругах тісніших і, так би мовити, випадкових — у крузі області народів різного племені і різного ступеня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому або перейняли від нього певну частину матеріалу народної словесності. Докладне порівняння свого матеріалу у різних народів, порівняння як основних тем, так і їх розвитку в деталях, показало би і відміну нашої словесності, і схожість її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість із коїцинденції чи зі спадщини, із спільного колись племінного скарбу, або чи (як це найчастіше буває) від *перейняття при обопільному культурному впливові*. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом інтернаціонального порівняння, можна буде говорити докладно про її національний елемент” (курсив наш.— М.Д.; 1, 144–145).

Ці положення українського дослідника перегукувалися з *теорією зустрічних течій* О. Веселовського, а також із географічно-історичним методом “Фінської школи” (Ю. Крун). Відомі три шляхи запозичень, окреслені Т. Бенфеєм. Проте М. Драгоманов щодо специфіки власне “українських запозичень” додає ще й інші: шлях західного впливу із Франції, Німеччини, Італії через Польщу і через Карпати (“пряшівська сторона, місце стичності українців зі словаками, ворота, якими перейшла на Україну певна кількість загальноєвропейських оповідань із Заходу”) та “донське місце”, шлях південно-східний через Сибір, Південну Азію і Кавказ. Наприклад, український варіант легенди про Шолудивого Буняка, записаний О. Косач на Крем'ячечині, “ближчий до варіанту монгольського, ніж до європейських, не виключаючи й варіанту не дуже далеких од нас одноплемінних нам сербів. Очевидячки, це можна пояснити лише тим, що ця казка зайшла не просто з Європи, а вже з Азії, через посередництво тої сумішки племен, котра йшла в середні віки нашими степами” (2, 157).

Цією гіпотезою про шлях поширення значної кількості сюжетів із Середньої Азії через Кавказ на Україну, ще раз яскраво продемонстрованою у праці “Замітки про слов’янські релігійні та етичні легенди” (1893), М. Драгоманов зацікавив інших дослідників фольклору, випередив, як зазначав Л. Білецький, відомого кавказознавця академіка В. Міллера, який лише з 1887 р. почав студіювати й публікувати свої праці про кавказький фольклор та його переходові впливи на східні слов’янські народи (зокрема, в “Осетинських етюдах”).

Бенфеївсько-пипінська наукова традиція тяжіла над дослідницьким методом М. Драгоманова до останнього подиху. У монографії “Культурно-історична школа в українській фольклористиці” Я.Гарасим хоч трохи і згущує фарби, однак справедливо зауважує, що в дослідженнях пізнішого часу, особливо болгарського періоду, М. Драгоманов “надмірно захоплюється тим, що одержало згодом ярлик “впливології”. У таких суто компаративістичних працях дослідник орієнтується на Індію як на розсадник сюжетів, перебільшує момент запозичення, наслідування і приходиться до переконання про недостатню оригінальність нашого фольклору, хоча вписує його у систему всесвітньої народної словесності”¹⁰.

Проте на фольклористичній концепції М. Драгоманова своєрідно позначились і ті нові європейські ідеї, що йшли від представників антропологічної школи, авторів та прихильників теорії самозародження сюжетів, мотивів, образів. Недарма у невеличкій за обсягом статті-настанові (“пам’ятці”) фольклористам-початківцям М. Драгоманов 1891 року радить опрацювати різні наукові джерела, що стосуються теорії запозичень (“теорії нової порівняної науки про фольклорний матеріал” — студії Бенфея, Пипіна, Пітре, Келера та ін.), міфологічної теорії (Грімів, Афанасьєва та ін.) і “найновішої англійської школи, котра зве себе антропільогічною”, — студії А. Ланга. І далі: “Для науки про перехід пісень від одного народу до другого, — далеко слабший ніж перехід прозаїчних оповідань, — найповніший матеріал дає тепер нове американське видання Child, *The English and Scotch ballads...*”. І тут же суттєвий штрих-примітка досвідченого українського науковця: “В наших народніх піснях інтернаціонального матеріалу не дуже багато...” (3, 331).

Для глибшого розуміння наукового методу М. Драгоманова-фольклориста ще раз варто звернутися до його монографії “Слов’янські переробки Едіпової історії”. У першому вступному розділі, коротко оглянувши основну літературу (історія питання), вчений робить висновок, що слов’янські оповідання про кровосумішку цікаві з погляду дослідження їхнього походження із застосуванням різних методів пояснення схожих творів у багатьох народів. Як відомо, “тепер серед європейських учених є три методи такого пояснення: 1) мітольогічно-племінна (школа Куна, Грімів, М. Мюллера й ін., яка змагає звести схожі оповідання до найдавніших міто-космічних формул, що були спільні всьому арійському племені, 2) літературно-інтернаціональна (школа Бенфея), яка пояснює схожість оповідань перейманєм їх одним народом від другого через обопільний вплив не лиш усної, але й писаної словесности ріжних народів, і 3) антропільогічна (школа Андрю Ланга, що пішов слідами Тайльора), яка пояснює схожість оповідань коінциденцією способів мислення, однакового в ріжних народів, звертаючи, як і перша школа, увагу головню на оповідання мітольогічного характеру, але пояснюючи їх не з поконівчних міто-космічних фраз, а як останки дикого світогляду й звичаїв, які збереглися в словесности більше цивілізованих народів яко пам’ятки переживання (*survivance*)” (4, 7).

¹⁰ *Гарасим Я.* Культурно-історична школа в українській фольклористиці. — Львів, 1999. — С.71.

Намагаючись не відкидати певної теорії (як, скажімо, міфологічної в молодості), а враховувати здобутки кожної, М. Драгоманов далі продовжує: “Правду кажучи, всі три наукові напрями мають за собою резонні основи, і вже через те не повинні виключати себе взаємно, але кождий має бути прикладаний на своєму місці. Перший і третій напрям помагають нам схопити початок оповідання і процес першого його формовання, а другий може пояснити дальші перерібки оповідання та його міжнародній рух, який у багатьох випадках занадто очевидний, аби його можна було відкидати. Задля того, аби не захопитися доктринерством школи і не впасти в натягання, треба доконче при порівнянім досліді особливо звертати увагу не лише на основи оповідання, але й на подробиці: розвій теми, побутові риси, географічні та й історичні вказівки, тенденцію й т. п. Очевидячки, що коли напр. побутові подробиці певних схожих оповідань належать епосі пізнійшій (як, напр., царство, мореплавство, торгівля й т.і. більшої частини казок старого світа), то чудно бачити в розповсюдженню тих оповідань останки давнішого періоду. Заразом, коли побутова обстановка, — не кажучи вже про географічні та й історичні подробиці, — занадто схожа в варіантах оповідання у різних народів, то се вже промовляє в користь перейняття оповідання, розуміє ся, в пізнішу епоху. При тому дуже можливо, що основа оповідання й дуже давня, — згідно з доктриною мітольогічної школи, — але перерібка його та й розповсюджене у різних народів належать, як покаже ся, часам відносно пізнім. Порівняне подробиць варіантів оповідання у різних народів повинно довести до вказання доріг його розповсюдження, понук і цілей перерібки, а нарешті місця й епохи первісного повстання оповідання, при чому дослідник може втихомирити ся аж тоді, коли побачить, що й основа оповідання й подробиці варіанта, який можна признати за найдавніший і більше або менше самостійний, відповідають побутовим (географічним, суспільним, моральним) ознакам життя певної сторони й епохи. При такому досліді покаже ся, що напр. основа якогось оповідання належить у певній стороні до оригінальних пам’яток, або останків давніх космічних мітів або дикого побуту й світогляду, але в інших сторонах оповідання тої основи належать до числа словесних матеріалів запозичених, пізніших, оброблених із цілями етичними і навіть соціальними” (4, 7–8).

У М. Драгоманова, писав Л. Білецький, спостерігаємо цілу критично-наукову систему і практичну методу дослідження поетичних творів. Тут “ми бачимо об’єктивного вченого, що не нехтує одними теоріями на користь других, найбільш улюблених, не відчуваємо тенденційного дослідника, який лише зі своєю теорією підходить до твору... Вчений будує свою *синтетичну* теорію, яка дає йому можливість простудіювати твір всебічно”¹¹. Ця теоретична система виходить від тексту твору, аналізує всі його варіанти, звертає увагу на окремі мотиви сюжету в усіх варіантах, а порівняння мотивів веде до найстаршого варіанта і, по можливості, до того зерна, з якого виріс твір у всіх його текстуальних варіаціях. У цьому процесі Л. Білецький вбачає прагнення вченого пізнати “ембріологію” твору, а, дослідивши процес зросту й розповсюдження твору, тобто його “ембріогенез” (термін М. Драгоманова), “пізнати місце постання первісного зародку, місце постання всіх варіантів твору, а це веде до з’ясування шляху, яким той чи інший твір мандрував. Коли все це буде з’ясоване, тоді М. Драгоманов досліджує ступінь оригінальності основного варіанту... Таку струнку і методологічно-правдиву систему збудував наш вчений, коли досліджував мандрівні сюжети, відгуки яких він знаходив в українській народній поезії. І всі найкращі,

¹¹ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики.— К., 1998.— С. 282.

найголовніші студії Драгоманова є яскравим і талановитим прикладом такого послідовного й систематичного наукового розроблення”.¹²

До таких найкращих і найголовніших праць М. Драгоманова належали, крім суто теоретичних праць, збірки упорядкованого та прокоментованого фольклорного матеріалу — народної прози та особливо пісень.

Разом із В. Антоновичем М. Драгоманов підготував і видав два томи “Історичних пісень українського народу” (1874–1875) — новаторську працю, що її перший том високо оцінив М. Костомаров у розлогій рецензії, надрукованій у “Віснику Європи”, а згодом (не без впливу згаданих вчених) створив свою знамениту монографію-збірку “Історія козацтва в пам’ятках української пісенної творчості” (1880).

Термін “історичні пісні” М. Драгоманов та В. Антонович розуміли, як пишуть у передмові до першого тому, ширше ніж попередники. Славетні історичні постаті та події, зазначали упорядники, можуть бути зрозумілі тільки у зв’язку з усією обстановкою, що їх оточувала; вони — тільки зовнішні вияви тих процесів, що відбувалися в загальнонародному житті. Саме тому вчені взяли за видати як історичні всі пісні, в яких відображені зміни суспільного укладу народу, — зміни в історії, релігійно-обрядовому, сімейному, економічному житті. Таким чином отримано “поетичну історію суспільних явищ в Україні від IX ст.” аж до скасування кріпосного права (“припинення панщини”, “звільнення селян”) та польського повстання в Росії 1861–1863 рр. “Багатство цих пісень та їхня яскравість, з якою збереглися в них риси такої довготривалої історії, ще більше вражають тим, що всі наші пісні записані в останній час, у XIX ст., і всі збереглися в пам’яті неграмотного сільського населення”,¹³ — наголосили М. Драгоманов та В. Антонович. А тому, як зазначав М. Грушевський, це не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу — хоч би й коментованого. Це “мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим у поетичній формі”¹⁴.

Матеріали збірки в декількох томах упорядники згрупували так: 1. Пісні віку дружинного та княжого. 2. Поезія козацького віку. 3. Пісні віку гайдамацького. 4. Пісні віку рекрутського та кріпацького. 5. Пісні про волю. Грандіозний план повністю не було реалізовано. У першому томі видруковано матеріали, що стосувалися пісень віку дружинного та княжого, а також зразків пісень віку козацького, зокрема про боротьбу з татарами і турками. У другому томі (випуск перший) опубліковано пісні про боротьбу з поляками за часів Богдана Хмельницького. На автентичному пісенно-думовому матеріалі вчені доводили давність, тяглість та єдність народнопоетичної української традиції, а пам’ятку світового значення “Слово о полку Ігоревім” вважали за своєрідну українську думу XII ст., схожу з невольницькими псалмами козацького періоду.

Ще в рецензії “Україна в її словесності” на працю І. Прижова “Україна в історії її літератури з XI до XVIII ст.” (Воронеж, 1869) М. Драгоманов, схвалюючи намір дослідника оглянути історію письменства від давнини, з часів Київської Русі, наголошував, що “Слово полку Ігоревім” могло розвинути лише на ґрунті української усної народної творчості, котра й досі зберігає риси спорідненості з давньоруською пам’яткою і що за своїми рисами ота Київська Русь (“Русь Володимира, Нестора і автора “Слова...””) у трохи зміненому вигляді жила і

¹² Там само. — С. 283.

¹³ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1874. — Т. 1. — С. IV.

¹⁴ Грушевський М. Пятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 97.

тепер живе з назвою Україна. На прикладі уваги до народної поезії, до писемних творів, літописних пам'яток М. Драгоманов відстоював ідею автохтонності та давності походження українців, їхньої великої творчої спромоги, не нав'язаної кимось ззовні й незалежної. Така позиція українського вченого була спрямована не лише на заперечення погодінської теорії, що її розвінчували М. Максимович, М. Костомаров, О. Котляревський та інші, а й супроти поглядів тих дослідників (переважно російських), хто заперечував тисячолітню українську історію та високорозвинуту усну народну творчість ще в домонгольський період, а також вважав билини суто російським жанром фольклору. Погоджуючись із думкою І. Прижова, що збережені на півночі Росії билини частково втратили історичний характер і набрали характеру казкового (з образами замерзлих мамонтів), М. Драгоманов говорив про історичність пісень українських – колядок, щедрівок, ігрових зразків як свідків багатой домонгольської традиції. Більше того, простеживши частково тут, а згодом і в інших працях, пісенність у межах від Карпат до Дону, вчений дійшов висновку про єдність, соборність українського народу, його духовну самобутність та історично справедливу автономність (окремність, незалежність). Спорідненість пісень із різних українських земель утвердила вченого в тому, що це – “одна з найясніших прикмет самостійної й одностайної національності”, хоч “історія не дала нашому племені зорганізуватися в одну державу” (3, 64), проте потреба утворити державу була й залишається: така “українська порода (національність) держиться як тіло осібне, дуже однакове в усіх своїх частинах... Така порода могла б зібратись в одну державу й це певно було б добре, бо тоді б легше було б українським людям не допустити, щоб на їх землі була така неправда, як тепер”¹⁵.

Саме такі державотворчі патріотичні ідеї, висловлені в наукових працях М. Драгоманова, були незрозумілі та й неприйнятні шовіністичним та космополітичним силам – тим вченим Російської імперії, хто боявся ідей сепаратизму і сповідував вірнопідданість справі колонізаторської політики та “збирання земель”.

Здобутком М. Драгоманова та В. Антоновича в “Історичних піснях...” було не тільки утвердження концепції давності, оригінальності (унікальності) та історичної тяглості усної народної творчості, а й нові підходи до систематизації, хронологізації матеріалів, а також виявлення в записах та публікаціях пісень та дум фальсифікатів. Оце “відділення фальсифікатів від народних творів” К. Грушевська вважала “найблискучішим і найціннішим здобутком”, “ділом відважним не тільки з наукового, але навіть і з громадського погляду”. Більше того, на переконання дослідниці, “Исторические песни малорусского народа” дали українству Драгоманова. Якщо попередні збірки, що стали вже класичними (Цертелева, Максимовича, Лукашевича, Метлинського та ін.), на думку К. Грушевської, мали на увазі тільки збирання матеріалу, який мусить говорити сам за себе, то “Історичні пісні” “мають своїм основним завданням оцінити цей матеріал з погляду світової науки, хочуть увести його в систему загального знання, без огляду на якісь сентиментальні суб'єктивні критерії”¹⁶.

М. Драгоманов одним із перших в українській фольклористиці порушив на науковій основі питання автентичності та текстології дум. Хоч окремого монографічного дослідження про думи в науковому доробку вченого нема, проте до цього матеріалу він виявляв увагу неодноразово. В “Історичних піснях” ішлося,

¹⁵ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). 2-е вид. – К., 1918. – С. 12–13.

¹⁶ Грушевська К. Українські народні думи.– К., 1927. – Т. 1.– С. СІ.

зокрема, про такі думи-фальсифікати: “Посвистач” (цей зразок у запису О. Шишацького-Ілліча назвав фальшем М. Костомаров ще 1872 року), “Дума про Серп’ягу” (із “Запорозької старовини” І. Срезневського, передрукована в збірці М. Максимовича 1849 р.), “Дума про Коломійця” (зі збірки А. Метлинського “Народные южно-русские песни” 1854 р.), “Дума про смерть Богданка і дари Стефана Баторія козакам”, “Дума про Наливайка”, “Дума про трьох полководців” (“Похід на поляків”).

Хоч у фольклористиці чимало йшлося про думи-фальсифікати, думи-переробки, думи-пародії (див., зокрема, праці Ф. Колесси, К. Грушевської, Б. Кирдана, О. Дея, Г. Нудьги), все ж, здається нам, цій складній теоретично-текстологічній проблемі слід присвятити окреме монографічне дослідження. Зрештою, кожен сюжет української народної думи (а це, як правило, багатоваріантні твори) заслуговує на окреме видання тексту й ґрунтовний науковий коментар-монографію, про що мріяв ще І. Франко. У листі від 14 січня 1893 р. до М. Драгоманова він писав: “Потєбня вказав вірну дорогу: треба брати одну думу за другою і аналізувати єї, а тільки при кінці зводити здобутки і доходити до якихось ширших виводів”. Ці міркування були викликані деяким невдоволенням від прочитання монографії П. Житецького “Думки про українські народні думи”, що її видала редакція журналу “Київська старовина” 1893 р. Загалом щодо дослідження українських народних дум І. Франко захоплено писав М. Драгоманову в тому ж листі, ознайомившись із надісланою адресатом статтею на цю тему з критикою “разглагольствій” П. Житецького: “Страх яка заманчива тема, порушена Житецьким, про генезис, мотиви, техніку, авторів і розширенє дум козацьких, та власне робота Житецького показує, як тяжко справитись з сею задачею і як обережливо треба до неї братися”¹⁷.

У львівському журналі “Житє і слово” М. Драгоманов опублікував під криптонімом Р.Л.Н. статтю “Творці козацьких дум”, в якій порушує важливу проблему генези дум. На жаль, дослідникам українського епосу ця принципова публікація залишилась майже невідомою. За своїм змістом та за своїм розповсюдженням, писав М. Драгоманов, думи “властиво не можуть бути названі народною епопеєю ані в значенні всенародності, ані в значенні простонародності. Се епопея класова, епопея класу козацького. Ураз із своїми співаками вона й доживає віку серед козацьких потомків на лівобережній Гетьманщині і в Новоросії. Ураз із козацтвом її викоренили змагання польської аристократії на правобічній Україні. У Галичині не було козацтва, то й нема там кобзарів ані їх дум. Хоча загал народних пісень там тотожний з придніпрянськими і хоча там зайшли й деякі українські пісні історичні, наприклад про Нечая, але пісні прості, народні, а не кобзарські, і хоча репертуар спеціально жебрацький, релігійно-дидактичний у Галичині майже тотожний з таким же репертуаром придніпрово-українським.

Коли от так українські кобзарські думи і своїм змістом і своїм розповсюдженням тісно зв’язані з козацтвом, то й початку їх найприродніше треба шукати серед козацтва”¹⁸.

Далі вчений розвінчує “фізичну неможливість” терміна “пісня-дума”, що його вжив П. Житецький у своїй монографії про українські народні думи. М. Драгоманов виходить зі специфіки жанрів, говорить, що пісня — “се збір слів у означеній куплетній формі, що співається за строго означеною музикальною нормою, а дума речитується під музику, хоча й одностайну в своєму продовженні, та все-

¹⁷ Див.: Матеріали для культурної й громадської історії Західної України.— К., 1928.— Т.1 Листування І. Франка і М. Драгоманова.— С. 401.

¹⁸ Р. Л. Н. Творці козацьких дум // Житє і слово.— Львів, 1894. — Т. 1. — С. 291.

такі змінливу і без куплетної форми”. А тому такі “пісні-думи” то є ні риба ні м'ясо”¹⁹.

В еміграції М. Драгоманов продовжив роботу над упорядкуванням та коментуванням історичних пісень українського народу. Відповідно побачили світ збірки “Нові українські пісні про громадські справи” (1881) та “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.” (Ч. 1: 1883; Ч. 2: 1885). У цих фундаментальних монографічних працях виявилась невгамовна українська душа патріота-дослідника, котрий, вихопившись у середовище більш-менш вільного вислову думки (що в умовах царської російської цензури було неможливо), зумів сказати правдиве слово про історичні події періоду знищення запорізького козацтва, руйнування Січі та розуміння українським народом цих подій.

Ми вже згадували, як М. Драгоманов на основі спорідненості пісень із різних українських регіонів виводив тип окремої нації з устремліннями волі й держави. Про це йшлося в книжці “Нові українські пісні про громадські справи”. У наступній праці вчений знову й знову наголошував, що український народ не складав пісень тільки так собі для співу, для забави; у його піснях відбита історична й побутова дійсність, що надає цим творам щирого реального характеру. “Запорожжя ніколи, – підкреслював М. Драгоманов, – не забувало думки: перше, про цільність усієї України; друге, про вільність її; третє, про рівність і добро черні. І це не дивно, адже запорожці були вихідцями з усіх сторін України, від Карпат до Слобідчини, і були найбільше люди з черні, притому люди найгарячіші, звичні до волі”²⁰.

Проте від часу зруйнування Січі процес денаціоналізації набрав небувалого розмаху. Українці втратили в особі не лише озброєного, а й письменного козацтва тих лицарів та провідників, котрі неодмінно привели б народ до визволення з-під чужого гніту. Тому за умов тотального тиску й визиску з боку Росії, Польщі, Австро-Угорщини та Румунії Україна без провідників, без рішучої інтелектуальної еліти – інтелігенції неспроможна по-справжньому боротись за національне відродження та державницьку незалежність. Погляд М. Драгоманова на народ і його творчість оптимістичний, прогресивний. Переглянуті пісні, підсумовує вчений, найбільше запевняють у тому, що “український народ ще живий: живий він і 1) як суцільна порода, і 2) як велика купа людей, котрі можуть зрозуміти своє життя й прибрати до своєї думки живе й дуже слово”²¹. Тільки ж на лихо, продовжує далі М. Драгоманов, “майже всі освічені люде на Україні перестали бути вкраїнцями, дякуючи чужим державам і школам, стали поляками, венгерцями, москалями, волохами і т. і. Більша частина їх просто гордує українцями...”²².

Вболівання М. Драгоманова за Україну, український народ і сьогодні актуальні своїми оцінками стану співпраці інтелігенції з народом та особливо гострою на сучасному етапі проблемою “влада і народ”. До того ж навіть за умов державної незалежності в Україні не подолана експансія чужомовного фактора, що також засвідчує млявість панівної державної політичної верхівки до утвердження власне державницької української ідеї. А тому виявляти на фольклорному матеріалі погляди народу – це спосіб пізнати істину без цензури, без нав'язування думки згори, без насильства над людським духом і совістю.

Погляди народу на власні історію, обряди, звичаї, побут, виховання відбиті не тільки в епічних та ліричних піснях (саме ці два роди виокремлював М. Драгоманов),

¹⁹ Там само. – С. 291–292.

²⁰ Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. – Женева, 1883. – Ч. 1. – С. XIV.

²¹ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи... – С. 142.

²² Там само. – С. 143–146.

а “розлиті” в усіх способах людського пізнання шляхом усної передачі досвіду, традиції.

1876 року в Києві Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства опублікував великий звід М. Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы”. Матеріал збірника, відзначав у рецензії — огляді етнографічної літератури за 1876 р. М. Костомаров, надзвичайно багатий кількісно і якісно. М. Драгоманов, на його думку, своїм зводом українських переказів здійснив вагомий внесок у науку²³. У передмові, названій “Замітки про систематичне видання творів української народної словесності”, М. Драгоманов зауважує, що у збірці майже під кожним зразком зазначено ім'я збирача або того, хто передав безпосередньо для публікації запис. Найбільший внесок у видання зробили збирачі фольклору І. Манжура (матеріалів “дуже багато і майже всі чудової якості”), Я. Новицький, Н. Мурашка (через проф. Прахова), В. Менциць, С. Руданський (передав проф. Котляревський із матеріалів колишньої редакції журналу “Основа”). Крім того, ввійшли матеріали, що їх передали І. Рудченко та О. Лоначевський із Подільської та Чернігівської губерній, Г. Купчанко з Буковини, А. Кр-й із Угорської Русі та ін.

Внесок М. Драгоманова полягав у доборі та систематизації матеріалу. Якщо в добу романтизму до народної словесності підходили з емоційно-оцінковими естетичними критеріями, то, наголошує упорядник, тепер з'явилась потреба видавати ці твори системно, так, щоб ця система дозволяла в пам'ятках чітко бачити відображення народного життя й народного світогляду²⁴. Відповідно М. Драгоманов розподіляв твори народної словесності на місцеві за походженням та такі, що “не мають безпосереднього реального характеру”, тобто тенденційні, штучні, карикатурні чи фантастичні, загалом запозичені. Прозові твори, на думку М. Драгоманова, переважно мають мандрівний характер, проте часом вони досить добре приживаються на місцевому ґрунті. Вчений не відмовляв місцевій традиції у витворенні, поширенні та зберіганні зразків народної прози, що відображає певні уявлення народу про світ чи конкретно-історичний побут — громадський, родинний тощо. А такий, переплавлений через трудовий чи конкретний військовий, сімейний досвід не запозичиш, кожен народ має свою історію.

Отже, синтетизм теорії М. Драгоманова, що вбирала в себе дослідження фольклору в плані культурно-контактних запозичень, типологічних зіставлень та генетичної спільності й етнічної самотності, можна цілковито вважати за одну з перших в історії української фольклористики спроб комплексного підходу до науково-об'єктивного вивчення усної народної нематеріальної традиційної культури. Таких самостійних теоретичних спроб-концепцій в Україні було небагато незалежно від М. Драгоманова і в часі навіть трохи раніше це здійснив О. Потебня, а згодом, уже збагачений досвідом О. Потебні, О. Веселовського та М. Драгоманова, — І. Франко. У дослідженні усної народної творчості, наголосив І. Франко, М. Драгоманов випередив багатьох сучасних європейських учених і вважається “знаменитим фольклористом” світового значення; “сліди його духу ми бачимо на кождім полі нашого життя”²⁵.

²³ Див.: Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 335, 336.

²⁴ Див.: Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. — К., 1876. — С. XV.

²⁵ Франко І. Збір. тв.: У 50-ти т. — К., 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 221.